

TOKALI CRKVA U GOREME

Bašić, Frane

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:254828>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

TOKALI CRKVA U GOREME

FRANE BAŠIĆ

SPLIT, 2020.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Završni rad

TOKALI CRKVA U GOREME

Student: Frane Bašić

Mentor: doc. dr. sc. Vedran Barbarić

SPLIT, 2020.

Sadržaj

1. Uvod	4
1.1 Geografski prikaz lokacije	4
1.2 Povijest lokacije	5
2. Bizantska umjetnost	8
2.1. Ranobizantska umjetnost.....	8
2.2. Srednjobizantska umjetnost.....	11
2.3. Kasnobizantska umjetnost	14
2.4. Opće karakteristike slikarstva	15
2.5. Tehnike slikarstva	15
3. Muzej na otvorenom Goreme.....	17
3.1. Lokalitet i značaj	17
3.2. Arhitektonski stil	19
3.3. Najznačajnije slikane scene u crkvama	19
4. Tokali Crkva.....	22
4.1. Arhitektura i karakteristike.....	22
4.1.1. Donja Crkva	23
4.1.2. Stara Crkva	24
4.1.3. Nova Crkva	25
4.2. Freske Stare Crkve	27
4.3. Freske Nove Crkve	30
5. Zaključak	34
6. Literatura	36
Prilozi	38

1. Uvod

1.1 Geografski prikaz lokacija

Goreme je grad smješten u turskoj pokrajini Nevsehir koja se nalazi u istočnom dijelu Centralne Anatolije. S druge strane povijesno ime Centralne Anatolije glasi: Kapadokija . Taj povijesni naziv i dan danas nalazi svoje mjesto u turističkom vokabularu. Geografsku specifičnost ovog prostora predstavljaju razni oblici vulkanskih stijena oblikovani erozijom. Najučestaliji primjerci takvog oblikovanja su: doline, pećine i zasebne kamene gromade nalik na kule. Vulkanski kamen odlikuje laka obradivost, stoga prostor Goremea i njegove okolice je ispunjen arhitektonskim objektima izrađenih unutar kamenih struktura. Taj prostor je ujedno i dio Nacionalnog parka Goreme koji je zbog svoje povijesne, geografske i umjetničke vrijednosti, 1985. godine uvršten na UNESCO popis kulturne baštine.¹

Slika 1. Karta Središnje Anatolije

(preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Sredi%C5%A1nja_Anatolija) (12.8.2020.)

¹ <https://www.britannica.com/place/Cappadocia>

1.2 Povijest lokacije

Ljudska prisutnost u drevnoj regiji Kapadokija seže još iz vremena Neolitika. Provedena arheološka iskopavanja su otkrila oruđe i keramiku hetitsko - asirskog podrijetla iz trećeg tisućljeća prije Krista..²

525. g. pr. Kr. , Perzijanci započinju svoju vladavinu ovim prostorom, podijelivši svoje carstvo na poulautonomne pokrajine, kojima su vladali Satrapi. U drevnom perzijskom jeziku Katpatuka, riječ Kapadokija je značila: "Zemlja dobro uzgajanih konja". S obzirom da je zoroastrijska religija štovala vatru, ovaj prostor zbog svojih vulkana i okoliša je smatran svetim mjestom od strane Perzijanaca. U vremenu od 332. i 334. g. pr. Kr., Aleksandar Makedonski je dva puta porazio perzijsku vojsku i ubrzo zavladao cijelim perzijskim carstvom. Narod u Kapadokiji je godinama pružao otpor novoj vlasti. Imenovali su novog vladara Ariartheta, koji je bio jedan od perzijskih aristokrata. U tom periodu slijedi vladavina neovisnog kraljevstva Kapadokije koje je trajalo sve do 17. g. .³

Slika 2. Domaća pasmina konja u Kapadokiji (Snimio Frane Bašić)

² <https://www.britannica.com/place/Cappadocia> (pregledano 12.8.2020.)

³ Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) *World Heritage in Cappadocia*. Istanbul: Digital Dunyasi: 14.

Rimska vladavina započinje kada car Tiberije osvaja Kapadokiju 17. g. i traje sve do 395. g. . U tom razdoblju Rimljani grade ceste i utvrde s ciljem da pomoću komercijalnog i vojnog pothvata povežu istok s zapadom. U 4. stoljeću nove ere, grad Kayseri je bio kršćansko središte. Tijekom tog vremena, kršćani su prihvatili učenja Svetog Basila, Biskupa od Cezareje (Kayseri). Vjernici sve više napuštaju gradska središta odlazeći u obližnji Goreme gdje nastoje voditi monaški način života u isklesanim kamenim liticama. ⁴

Slika 3. Ostaci rimske građevine u Goreme (Snimio Frane Bašić)

Nakon podjele rimskog carstva 395. g. , Kapadokija je postala dio Istočnog Rimskog Carstva. Za vrijeme Bizanta javljaju se razne vjerske rasprave među kršćanskim zajednicama što je rezultiralo prihvaćanjem ikonoklazma Leona III. Razdoblje ikonoklazma trajalo je od 730. g. do 843. g. . U tom turbulentnom vjerskom periodu kršćanski svećenici i vjernici koji su bili naklonjeni ikonama, počeli su sve više naseljavati područje Kapadokije, u kojem su nesmetano štovali ikone. ⁵

⁴ Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) 15.

⁵ Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) 16.

Godine 1071. na vlast dolaze Seljđuci koji su porazili i zarobili bizantskog cara Romanosa Diogena, a 1082. g. osvajaju i Kayseri, grad velikog religijskog značaja. Kapadokija je bila važna regija u kojoj se širilo kršćanstvo, ali nakon dolaska turskih plemena postala je dio islamskog svijeta, koji je tada pokrivaio veliko područje sjeverne Afrike, srednje Azije i Bliskog Istoka. Godine 1308. jedno od mongolskih plemena ulazi na ove prostore te u jednom od svojih pohoda uništavaju grad Kayseri. Nakon mongolskih provala, prostorom Kapadokije vladaju razna turska plemena koja se kasnije formiraju u Osmansko Carstvo. Za vrijeme vladavine Osmanlija, prostorom Kapadokije vlada mir. Početkom 18. stoljeća grade se kompleksi ustanova koji su se sastojali od škola, džamija, bolnica i kuhinja. Kršćani su tretirani s tolerancijom, a dokaz za to su gradnje pravoslavnih crkvi u gradovima Urgup i Derinkuyu tijekom 18. i 19. stoljeća.⁶

Slika 4. Goreme 2019. godine (Snimio Frane Bašić)

⁶ Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) 17- 18.

2. Bizantska umjetnost

2.1. Ranobizantska umjetnost

Bizantski stil se pojavljuje unutar okvira ranokršćanske umjetnosti početkom petog stoljeća. Bitna obilježja istočne umjetnosti vidljive su tek početkom šestog stoljeća. Slabljenjem zapada, istok preuzima vodeću poziciju koja je najviše ojačala za vrijeme Justinijanove vladavine. Umjetnost tog vremena ponekad nosi naziv zlatnog doba upravo zato što je Justinijan bio pokrovitelj značajnih djela bizantske umjetnosti.⁷

Mnogi bizantski spomenici u Carigradu su uništeni, stoga velik broj spomenika se nalazi i na drugim lokacijama. Kao primjer najznačajnije crkve tog razdoblja navodi se S. Vitale u Ravenni čija gradnja započinje 526. godine. Crkva je centralnog tipa bez ikakvog traga ranokršćanske bazilike. Svetište se nalazi u istočnom djelu presvođen križno bačvastim svodom u kojem je oltar, a iza njega se nalazi apsida. Na suprotnoj strani se nalazi narteks. U tlocrtu S. Vitale nalazi se središnji osmerokut natkriven kupolom koja je primarni tip građevine na istoku. Sa strana oltara nalaze se dva poznata mozaika koja prikazuju cara Justinijana i caricu Teodoru koje se nalazi u pratnji službenika i svećenstva. Likovi su vrlo visoki i vitki, sa sitnim stopalima i malim okruglastim licima gdje se ističu velike oči.⁸

Najznačajnija građevina na području Carigrada za vrijeme Justinijanove vladavine navodi se crkva Hagia Sophia. Gradnja ovog graditeljskog remek-djela je završena za samo pet godina. Njezini arhitekti Antemije iz Trala i Izidor iz Mileta su ostali zapamćeni kroz povijest kao veliki stručnjaci za geometriju i statiku. Nacrt crkve se sastoji od uzdužne osi ranokršćanskih bazilika i centralnog broda natkrivenog s velikom kupolom koja je poduprta dvjema polukupolama. Golema kupola leži na četiri luka koji prenose težinu na stupove u rubovima kvadrata.⁹

⁷ Janson, H. W. ; Janson, Anthony F. (2013) *Povijest umjetnosti*. Varaždin: Stanek: 249.

⁸ Janson, 2013: 249.

⁹ Janson, 2013: 252.

Slika 5. Hagia Sophia u Istanbulu (Snimio Frane Bašić)

Slika 6. San Vitale u Ravenni

(preuzeto s: <https://www.expoaus.org/me/ravenna-uso6>) (14.9.2020.)

Zidovi ispod lukova stoga nemaju nikakvu ulogu nosivosti. U ovom periodu kupola na pandativima postaje glavnom karakteristikom bizantske arhitekture. Unutrašnji dio je ispunjen svjetlošću koja dolazi od niza prozora. Prepuna je zlatnih mozaika i ukrašenih kapitela. Motivi voluta i akantovog lišća vuču svoje korijene iz klasične arhitekture.¹⁰ Središnji brod je s tri strane zatvoren s dvoetažnom strukturom. Bočni brodovi i narteks imaju galerije, a do njih vodi put s rampom na svakom uglu. Do danas su ostale sačuvane tri rampe.¹¹

Primjeri ranobizantskog kiparstva su uglavnom reljefi od bjelokosti i srebra. Jedno od značajnijih djela je i *Maksimijanovo prijestolje* u Ravenni. Taj biskupski stolac je prekriven pločama o bjelokosti koja su posvećena temama iz Kristovog djetinjstva, priča o Josipu u Egiptu i Ivan Krstitelj. Iduće poznato djelo iz tog razdoblja je *Justinijanov diptih* koji slavi careve pobjede u Italiji, sjevernoj Africi i Aziji. Na diptihu se pojavljuje lik Pobjede i to dva puta. Nalazi se ispod cara i u obliku kipića kojeg drži rimski general.¹²

Počekom šestog stoljeća dolazi do velikog broja ikona. Slike Krista i Bogorodice na prijestolju postaju predmet štovanja. Smatrane su portretima koji su proizašli iz grčko-rimskih portretiranih slika. Nastanak ikona se pripisuje tome da se Krist s Bogorodicom ukazao sv. Luki kako bi ih on mogao naslikati.¹³

Bizantska umjetnost šestog stoljeća je više pažnje posvećivala unutrašnjoj dekoraciji nego li vanjskoj. Eksterijer su činili goli zidovi, a u interijeru se nalaze krasni primjeri mozaika, fresaka i ikona. Veliki dio unutrašnjih uređenja su uništeni u razdoblju ikonoklazma i od strane Osmanlija nakon što su zavladaali Carigradom.¹⁴

¹⁰ Janson, 2013: 254.

¹¹ Mainstone, Roland J. (1988.) *Hagia Sophia*. London: Thames and Hudson: 262.-312.

¹² Janson, 2013: 254.

¹³ Janson, 2013: 254

¹⁴ Huyghe, Rene (1968) *Larousse encyclopedia of Byzantine and Medieval art*. London: Art and Mankind: 44.

2.2 Srednjobizantska umjetnost

Carska odredba iz 726. godine bitno je utjecala na razvoj bizantske umjetnosti. Zabranjene su slike s vjerskim sadržajem, a taj nestabilni period je trajao više od sto godina. Vjernici su se podijelili u dvije skupine: ikonoklasti s carem koji su zabranjivali vjerske likove zbog idolopoklonstva i ikonofili, većinom redovnici zaljubljenici u slike. Na kraju pobjedu odnose ikonofili s caricom Teodorom 843. godine.¹⁵

Kriza ikonoklazma je dosta utjecala na daljnji razvoj bizantske umjetnosti. Javlja se nove ideje povratka umjetnosti na antiku kao i realističniji prikazi puni svježine. U ovom periodu kada se kriza privela kraju, dolazi do procvjeta i rasta bizantske umjetnosti tijekom devetog i desetog stoljeća. U tom vremenu vladaju carevi iz makedonske dinastije stoga se ovaj period često naziva i makedonska renesansa. Tijekom njihove vladavine javljaju se dva pravca. Prvo valja spomenuti carsku umjetnost koja je slijedila klasičnu tradiciju fasciniranu s portretima i realizmom. Drugi pravac je vladao među monasima, a njega odlikuje ozbiljnost i teološki pristup.¹⁶ Procvat i raznolikost ukrasa crkvi kroz deveto i deseto stoljeće svjedoče oslikane male kamene crkve u Kapadokiji. U njima možemo vidjeti da detaljni narativni ciklusi freski nisu zamijenjeni skraćenim prikazima poput ikona.¹⁷

¹⁵ Janson, 2013: 257.

¹⁶ Huyghe, 1968: 151.

¹⁷ Rodley, Lyn (2001) *Byzantine art and architecture: an introduction*. Cambridge: Cambridge University Press: 157.

Slika 7. Bogorodica s djetetom na prijestolju. Oko 843.-867. Mozaik. Hagia Sophia.

(preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Aja_Sofija) (14.9.2020.)

Slika 8. Triptih iz Harbavillea. 10. stoljeæe. Bjelokost. Louvre, Pariz.

(preuzeto s: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/harbaville-triptych>) (14.9.2020.)

Crkve izgrađene nakon ikonoklazma su većinom skromnih dimenzija nastale u samostanskom duhu. Gradile su se za male skupine redovnika koji su imali želju živjeti na osamljenim mjestima. Tlocrti su uglavnom grčkog križa upisanog u kvadrat koji s jedne strane ima narteks a s druge apsidu, a kupola im je imala kvadratnu osnovu.¹⁸

Utjecaj Bizanta na veliki dio europskog teritorija možemo vidjeti u primjeru crkve Svetog Marka u Veneciji čija je gradnja započela 1063. godine. Nastala je po uzoru na crkvu Svetih apostola u Carigradu. Ima tlocrt grčkog križa ucrtanog u kvadrat. Uz centralnu kupolu svaki krak križa ima svoju vlastitu kupolu.¹⁹

Otvaranjem sveučilišta u Carigradu od strane Bazilija I. , dovodi do obnove klasične znanosti, umjetnosti i književnosti, što je bitno utjecalo na nova zanimanja za prošlošću kao motiv obnove u srednjobizantskom periodu. U ovom periodu se učestalo javljaju predmeti od bjelokosti. Iako kipovi velikih dimenzija nisu imali neku ulogu u bizantskoj umjetnosti, javljaju se kameni reljefi kao ukrasi građevina i reljefi malog predmeta većinom rađeni od bjelokosti.²⁰ Moguće je da korištenje luksuznijih materijala poput slonovače i zlata zamjenjuje radove na drvenim pločama koje su jednostavnije izrade. Stoga može se zaključiti da upotreba skupljih materijala je doprinjela dragocjenosti predmeta. U početku bjelokost se koristila za diptihe ali nakon ikonokalazma zamjenjuje ih triptih.²¹ Jedan od najznačajnijih primjera je Harbavilski triptih, mali oltar s dva krila koji je bio napravljen za putnu molitvu. U gornjem dijelu središnje ploče nalazi se Krist na prijestolju pored Bogorodice i sv. Ivana Krstitelja.²²

¹⁸ Janson, 2013: 257.

¹⁹ Janson, 2013: 258.

²⁰ Janson, 2013: 260.-265.

²¹ Lowden, John (1987) *Early Christian and Byzantine Art*. New York: Phaidon Press: 214.

²² Janson, 2013: 265.

2.3. Kasnobizantska umjetnost

Godine 1204. križarska vojska umjesto da napadnu Turke, osvajaju Carigrad. Iako je Carigrad 50 godina bio pod vlašću zapada, Bizant uspijeva vratiti svoju prijestolnicu 1261. godine. U tom periodu vlada dinastija Paleologa. Četrnaesto stoljeće se smatra zadnjim velikim periodom bizantske umjetnosti. Godine 1453. Turci osvajaju Carigrad i tada nestaje bizantsko carstvo.²³

U kasnobizantskom periodu velik broj ikona i dalje ima ista obilježja kao i ranije, zbog strogog pridržavanja pravila unutar njihovih izrada. Graciozan stav, melankolija lica, kompleksna perspektiva prijestolja, sve su to već viđene karakteristike srednjobizantskog stila. Što se tiče mozaika i zidnog slikarstva, najljepši sačuvani primjeri se nalaze u Kaharije džamiji, ranije zvanj Spasiteljeva crkva u Hori. Taj ciklus slika je nastao u periodu između 1310. i 1320. godine. Valja izdvojiti fresku koja prikazuje Uskrsnuća (Anastasis). Krist okružen aureolom pobjeđuje sotonu i ruši vrata pakla kako bih izveo Adama i Evu. Zanimljivost kod ovog djela je to što se Isus kreće dinamično a takav prikaz je bio nepoznat u prijašnjim periodima bizantske umjetnosti.²⁴

Slika 9. Anastasis, 1310. – 1420. godine, freska, Kaharije džamija, Carigrad
(preuzeto s : <https://www.anastasiscenter.org/>) (14.9.2020.)

²³ Janson, 2013: 267.

²⁴ Janson, 2013: 268.-269.

2.4. Opće karakteristike slikarstva

Bizantska umjetnost je najviše povezana s slikarstvom religijskog karaktera. Crkve su krasili mozaici i freske prikazujući vjerske dogme. Mnoge ilustracije u svetim knjigama bivaju objašnjenja apstraktnih riječi. Stoga bizantska umjetnost nije samo religiozna nego i teološka. Uloga umjetnika u kreaciji religijskog djela razlikovala se na zapadu i istoku. Na zapadu je više bio izraz osobne vjere i ljudskih osjećaja dok na istoku bizantski umjetnici teže apstrakciji božanskog. Bizantski umjetnici rade djela većinom anonimno strogo poštujući pravila i tradiciju. Razlog poštivanja tradicije je vjerovanje u autentičnost nekih portretiranih likova. Iz tog razloga stoljećima su se ponavljale slične likovne karakteristike, a umjetnici su bili obvezni kopirati starije primjere. Uz religijski značaj, bizantska umjetnost slavi i vladare koji su smatrani božjim predstavnicima na zemlji. Za razliku od grčke umjetnosti u kojoj je forma bitan segment ljepote, u Bizantu puna skulptura nestaje, a zamjenjuje je plitki reljef kojeg odlikuju slikarske kvalitete. Volumen i dubina prostora ne dolaze do izražaja, a teži se dekorativnim elementima. U periodu nakon ikonoklazma, kada umjetnost Bizanta proživljava svoje zlatno doba, antička tradicija biva predmet divljenja.²⁵

2.5. Tehnike slikarstva

Mozaik se sastoji od umetanja malih komada obojenog stakla ili od tvrdih vrsta kamena raznih boja u mort na zidu. Srebreni i zlatni mozaik je često upotrebljavan kao pozadina figura. Proces izrade takvog mozaika je lijepljenje tankih listića plemenitog metala na bijele staklene kockice. Kod fresko slikarstva imamo tehniku fresko tempera u kojoj se upotrebljava boja pomiješana s ljepljivom materijom, većinom bjelancem, te zatim se stavlja na suhi sloj morta. Druga tehnika fresko slikarstva se sastoji od sušenja boje istovremeno s podlogom bez dodavanja ljepljivih tvari.

²⁵ Nikolajević – Stojković Ivanka (1960) *Vizantisko slikarstvo*. Beograd: Rad: 12. – 13.

U bizantskoj umjetnosti posebno mjesto zauzimaju ikone. One su posvećene slike na pokretnoj ploči. Oslikane su bojama na gipsanim ili drvenim podlogama, a mogu biti rađene i tehnikom mozaika. Najsačuvaniji primjerci bizantskog slikarstva su ilustrirani rukopisi. Minijature u njima ponekad povezuju bitne dijelove bizantskog slikarstva koji nisu dobro sačuvani u ostalim tehnikama. Ilustrirajući rukopise monasi dodatno utječu i na prikaze zidnog slikarstva.²⁶

Slika 10. Primjer zlatnog mozaika upotrebljavanog za pozadinu figura (Snimila Antonela Radun)

²⁶ Nikolajević – Stojković, 1960: 18.-19.

3. Muzej na otvorenom Goreme

3.1. Lokalitet i značaj

Ovaj muzej na otvorenom je zapravo samostanski kompleks, koji se sastoji od blagavaonica, soba, kapelica i crkvi urezanih u kamen. Udaljen je 1.5 km od centra mjesta Goreme. Od 1985. godine je na popisu UNESCO-ove kulturne baštine. Na prostoru Goreme doline nalazi se šezdesetak crkvi, na stotine blagavaonica i grobišta. S druge strane samostanski kompleks unutar muzeja na otvorenom, broji 15 crkvi i 11 blagavaonica, koje većinom datiraju iz 9., 10. i 11. stoljeća. Tijekom 9. stoljeća, redovnici grade manje samostane i žive na osami. Ovaj prostor se smatrao svetim jer su tu pokopani i mnogi sveci. Uz to ide u prilog i geografska lokacija koja je nalik na pustinju izazivajući mistični osjećaj. Što se tiče graditeljstva, odlike vulkanskog kamena su dodatno pogodovale laganoj izgradnji velikog broja crkvi i životnog prostora. Nakon dolaska redovnika, mnogi kršćani se odlučuju na hodočašće da ih posjete i prime molitvu. To je sve uvjetovalo da Goreme ima najveći broj svetišta u cijeloj regiji Kapadokija.²⁷

Mnoge može začuditi zašto je baš ovaj dio carstva bio pod raznim pokroviteljstvima, ali treba napomenuti da je Kapadokija bila važna pokrajina Bizanta. U njoj se nalazilo na stotine naselja, crkvi i samostana urezanih u krajolik. Tijekom desetog i jedanaestog stoljeća veliki broj crkvi dobiva nove oslike i arhitektonske dodatke. Stoga važnost ove pokrajine je kontinuirana kroz nekoliko stoljeća.²⁸

²⁷ Preuzeto s: <https://www.cappadociahistory.com/post/goreme-open-air-museum> (14.9.2020.)

²⁸ Elena Ene D-Vasilescu (2019) Shrines and Schools in Byzantine Cappadocia, *Journal of Early Christian History*, 9:1, 1-29. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/2222582X.2018.1532768> (23.9.2020.)

Slika 11. Muzej na otvorenom Goreme (Snimila Antonela Radun)

Slika 12. Šestokatnica u Muzeju na otvorenom Goreme (Snimila Antonela Radun)

3.2. Arhitektonski stil

Oblici crkvi i samostana su rezultat prirodne erozije ali i ljudske ruke. Najranije poznati narod koji je urezivao mjesto za stanovanje bili su Hetiti u 18. stoljeću prije Krista. Za ovakav način gradnje bila je potrebna velika količina vještine kao i znanje o tome kada je kamen bio pogodan za rezbarenje. Pretpostavlja se da korištenjem klinova, čekića i ostalih alata, majstori su u jednom danu mogli iskopati prostor od pola metra u obliku kocke.²⁹ Iako su vulkanske stijene lake za oblikovat, majstori su morali biti vrlo oprezni da ne naprave pogrešku na stupovima ili kupoli jer reparacija istoga nije bila moguća. Crkve su većinom jednobrodne s bačvastim svodom. Uobičajeno su manjih dimenzija pogodnih za dvadesetak osoba. Javlja se i poprečni pravokutni tip tlocrta koji vuče korijene iz Mezopotamije. Smatra se da takve građevine su građene za strane skupine redovnika koji su se naselili na ovom prostoru. Dvobrodni tip građevine je ostvaren samo u jednoj crkvi, a to je crkva Svetog Eustahija. Točna datacija ovih vjerskih građevina nije moguća zbog manjka datuma gradnje ali uglavnom su datirane prema ikonografijama slika i arhitektonskim stilovima.³⁰

3.3. Najznačajnije slikane scene u crkvama

Crkve se mogu podijeliti na 3 vrste s obzirom na uređenost interijera. U prvoj vrsti, zidovi su oslikani potpuno, u drugoj samo djelomično u okvirima kvadrata i treću vrstu odlikuju osnovni geometrijski likovi crvenih linija.³¹

Jedna od najčešće slikanih scena u Kapadokija je Krist Pantokrator. Ovaj se prizor obično nalazi u glavnoj apsidi. Isus je prikazan kako se moli za duše čovječanstva. S njegove desne strane nalazi se Marija, a s lijeve strane Ivan Krstitelj. U sceni Navještenja anđeo Gabriel posjećuje Djevicu Mariju koja se zaručila za Josipa. Anđeo joj govori da će zatrudnjeti od Duha Svetoga i roditi sina zvanog Isus. Marija je obično naslikana ispred svoje kuće gdje vodi razgovor s anđelom. U idućoj sceni zvanoj Posjet Marija kreće cestom prema Judeji i nailazi na rođakinju Elizabetu i njezina supruga Zahariju. Iako je Elizabeta starija

²⁹ Mondo, Jessica (2011). *Carved Rock Monastery at Goreme, Turkey*. Prijedlog za istraživanje.

Dostupno na: https://www.academia.edu/41989658/Carved_Rock_Monastery_at_Goreme_Turkey (14.9.2020.)

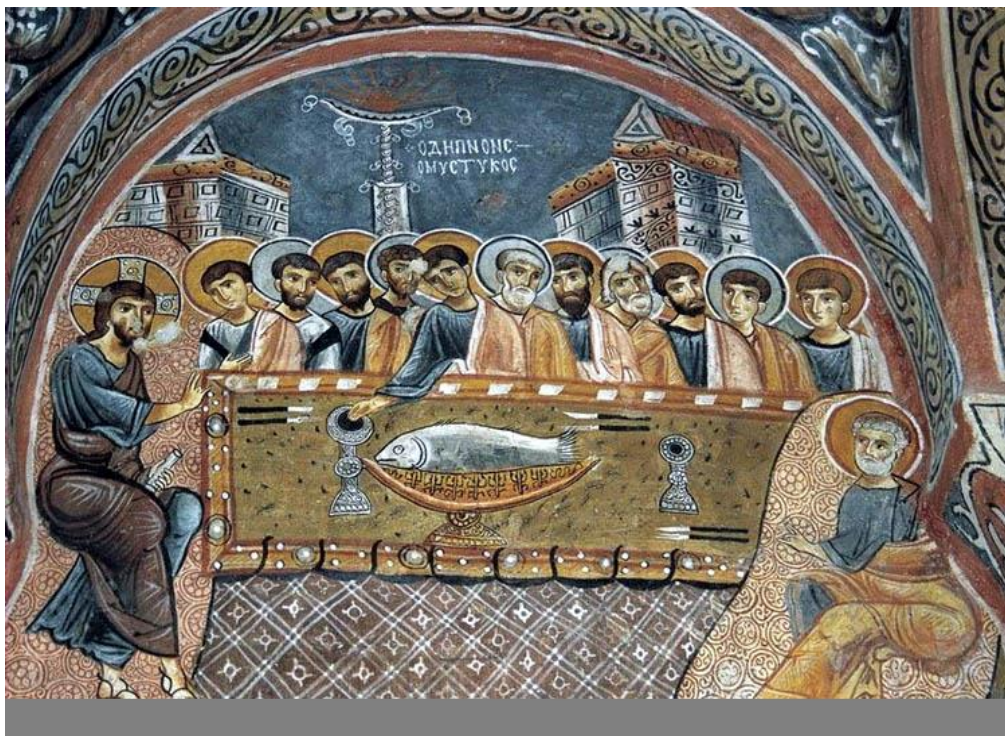
³⁰ Coskun, M ; Karakul, O. (2019) *UNESCO World Heritage in Turkey*. Ankara: Grafiker Ltd. 66.

³¹ <https://www.cappadociahistory.com/post/goreme-open-air-museum> (14.9.2020.)

žena, također je trudna i rađa sina. Na prikazima ove scene Marija je mlađa od Elizabete i obično su dvije žene prikazane u zagrljaju. U sceni puta do Betlehema Marija je prikazana na magarcu, a Josip i sluga šetaju pored nje. Tijekom vladavine cara Augusta naređen je popis stanovništva. Svatko je morao otići u svoj rodni grad kako bi se potpisao. Zbog toga su Marija i Josip krenuli iz Nazareta prema Betlehemu, svom domu. Scena Rođenja Kristova prikazuje Josipa, Mariju i dijete Isusa u staji, jer kad su stigli do Betlehema, sve gostionice su bile pune i stoga su bili primoreni ostati u staji. Dijete Isus je prikazan u jaslama, iza kojih stoje vol i magarac. Marija leži pokraj djeteta, a Josip izgleda zamišljeno. U idućoj sceni tri mudraca zvanih Gaspar, Melkior i Baltazar, vide zvijezdu na Istoku koju slijede i dolaze do staje. Kad vide Isusa, klanjaju mu se i daju mu darove od zlata, tamjana i smirne. U ovoj sceni mudraci su prikazani u različitim starosnim dobima. Jedan je mlad, drugi je srednjih godina, a treći star čovjek. Njihova odjeća nalikuju odjeći kraljeva, zbog čega se scena ponekad i naziva Klanjanje Kraljeva. Kad su mudraci otišli, Josipu se u snu pojavljuje anđeo. Kaže mu da kralj Herod namjerava ubiti Isusa i zato s svojom obitelji mora pobjeći u Egipat i pričekati drugu poruku. Herod izdaje naredbu da se sva djeca do dvije godine, u Betlehemu i oko njega, moraju ubiti i šalje svoju vojsku. Kad Herod umre, Josipu se ukazuje drugi anđeo i govori mu da odvede Mariju i Isusa u njihovu zemlju. U ovoj sceni Marija i dijete Isus jašu na magarcu, a Josip ih slijedi iza. Obično se pored njih nalazi i sluga. U sceni Krštenja Isus je prikazan kako stoji nag nasred rijeke. Ruka Ivana Krstitelja je na Isusovoj glavi, a dva anđela, smještena s Isusove lijeve i desne strane, drže ručnik. Na nekim prizorima u Kapadokiji može se vidjeti i vrag kako zamućuje rijeku. Jedna od popularnih scena je i Uzdizanja Lazara iz mrtvih. Isus doznaje da je njegov voljeni prijatelj Lazar bolestan. Prolaze dva dana i dok je Isus došao do njega, Lazar umire. Isus naređuje uklanjanje stijene s groba, a zatim podižući oči prema nebu viče: "Lazar iziđi!" Lazar izlazi s licem, rukama i nogama još uvijek umotanim u povoje. Stoga u ovoj sceni Lazar je većinom prikazan umotan u pokrov, a njegove sestre kleće ispred groba. Iduća značajna scena je Preobražaj. Isus je prikazan na vrhu planine okružen svjetlošću. Razgovara s Mojsijem i starozavjetnim prorokom Ilijom o svojoj smrti koje će se dogoditi u Jerusalemu. Nazočni su još apostoli: Petar, Ivan i Josip koji se skrivaju na rubu planine. U sceni Ulazak u Jerusalem, Isus je prikazan kako na magarcu ulazi u Jeruzalem dok ga ljudi pozdravljaju i prekrivaju put s palminim granama.³²

³² Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) 27.

Scena Posljednje Večere prikazuje Isusa i 12 apostola kako sjede oko stola, a pred njima na tanjurima se nalazi riba. Dalje, Isus sa svojim učenicima ide u getsemanski vrt na molitvu, a Juda dolazi s mnoštvom naoružanih i izdaje Krista. U sceni izdaje Juda je prikazan kako grli i ljubi Isusa, dok naoružana gomila stoji u njihovoj pozadini. Zadnja najčešće korištena scena u Kapadokiji je Raspeće. Krist se nalazi u središtu na križu, a s njegove lijeve i desne strane se nalaze dva razbojnika. četiri vojnika razdiru Kristovu odjeću. Pored njih grupno stoji Bogorodica, njena sestra, Marija Magdalena i apostol Ivan.³³

Slika 13. Prikaz *Posljednje večere* u Karanlik crkvi (preuzeto s: goreme.org/churches/karanlik/)
(14.9.2020.)

³³ Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) 27.

4. Tokali Crkva

4.1. Arhitektura i karakteristike

Crkva Tokali nalazi se pedesetak metara od Muzeja na otvorenom Goreme. Iako fizički ne spada unutar muzeja, ona se vodi kao dio tog kompleksa.

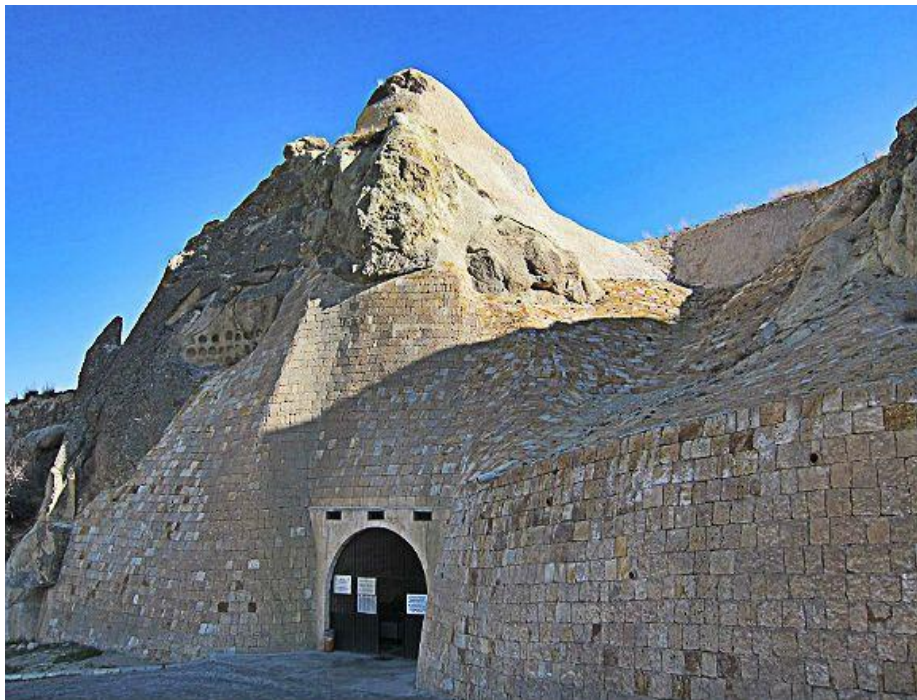
Ovu građevinu prate dvije reprezentativne odlike. Prvo, smatra se jednom od najstarijih crkvi na prostoru Goremea, a drugo, krasi je epitet najveće i najljepše oslikane crkve na tom prostoru.³⁴

Tokali je kompleks tri crkve, izgrađene u različitim vremenskim periodima te se na njenom primjeru vidi kako je jedna mala zajednica s dolaskom redovnika rasla i razvijala se. Prva crkva, koja se naziva Donjom Crkvom, datira iz devetog stoljeća, iz vremena kad je to područje vojno osigurala bizantska vojska nakon ratovanja na istočnim granicama. Malo veća crkva, naziva Stara Crkva, napravljena je poviše Donje Crkve najvjerojatnije pri početku desetog stoljeća. Ova kapela je ukrašena freskama na svodu koje prikazuju Kristov život. Sredinom desetog stoljeća zajednica je narasla pa sukladno s time nastaje treća crkva, koja se jednostavno naziva Nova Crkva. Ima poprečno svođenu lađu, a svetište s tri apside je odvojeno od tijela crkve monumentalnom arkadom i hodnikom. Stara crkva je dobila novu funkciju - produžetak Nove Crkve. Nove freske su jako složene i kvalitetno napravljene. Uz prizore Kristovog života, javljaju se scene iz života svetaca i redovnika. Ovaj period bizantske umjetnosti se naziva i makedonska renesansa, u kojoj je figuralna umjetnost tog doba uglavnom ograničena na rukopise i elegantne rezbarije od bjelokosti, te koja se obično pripisuje polovini desetog stoljeća. Skoro pa nijedan veći spomenik s kvalitetnim dekorativnim programima nije opstao iz tog perioda. Stoga freske Nove Crkve daju jedinstven doprinos bizantskoj umjetnosti desetog stoljeća, te omogućavaju povjesničarima umjetnosti lakše povezati kronološki slijed i elemente tadašnje umjetnosti.³⁵

³⁴ <https://www.cappadociahistory.com/post/buckle-church-tokali>

³⁵ Wharton Epstein, Ann (1986.) *Tokali Kilise Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Washington D.C. : Dumbarton Oaks: 1.-2.

Cijeli ovaj prostor Kapadokije je bio slabo istražen sve do sredine 20. stoljeća. Loše stanje fresaka pritom nije doprinijelo potpunom uvažavanju njihove kvalitete. Financiranjem UNESCO provedena su čišćenja i restauracija što je omogućilo da Tokali Crkva dobije više pažnje.³⁶

Slika 14. Ulaz u Tokali Crkvu

(preuzeto s : <https://www.pinterest.ca/pin/803259283508135265/>)

(15.9.2020.)

4.1.1. Donja Crkva

Njezin mali tlocrt je oblika bazilike. Dva luka dijele središnju bačvasto svođenu prostoriju od bočnih prolaza s ravnim stropovima. Lukovi arkada sada su podržani betonskim stupovima s velikim kapitelima. Pročelje svetišta ima tri apside, a svaka apsida ima mali oltar i sjedište. Posuda za svetu vodu je isklesana u jugozapadnom kutu. Kameni izrezbareni oltar se nalazi s istočne strane, a pored njega stolice izrađene u istoj klesarskoj tehnici. Zbog nedostataka skulpturalne obrade i korišteni oblik potkove označavaju kapelu kao građevinu lokalne srednje bizantske graditeljske tradicije. Ostale male srednjobizantske

³⁶ Wharton Epstein, Ann (1986.) 2.

bazilike u Kapadokiji, kao što je Belli Crkva u dolini Soganli, nude skoro iste karakteristike kao i Donja Crkva. Dvije arkosolije uklesane u sjevernom zidu bazilike i grob u podu broda daju naslutiti da je Donja crkva bila i pogrebna kapela.³⁷ Korištenje lučno nadsvođenih grobova zvanih arkosolije nailazimo u raznim krajevima poput Armenije i Italije, tijekom ranokršćanskog perioda. Stoga arkosolije u bizantskoj tradiciji su mogle vući svoj korijen i s istoka i s zapada.³⁸

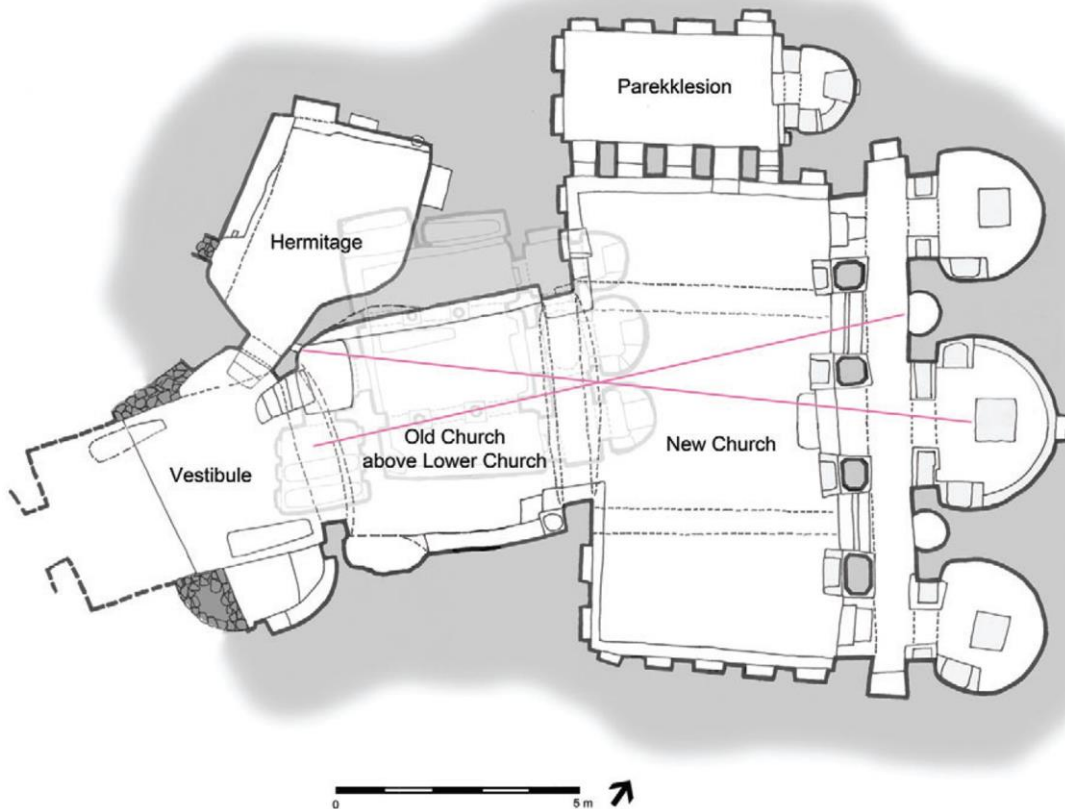
4.1.2. Stara Crkva

Plan Stare Crkve je nepravilnog oblika. Njen sjeverni zid nije okomit na zapadno lice, ali se poravnava s arkadom sjevernog hodnika Donje Crkve. Stara crkva je bila orijentirana tako da se u nekim dijelovima može podudarati s planom Donje Crkve koja se nalazila ispod nje. Svetište Stare crkve je uništeno kad je Nova Crkva presječena na njezinom istočnom kraju, ali može se naslutiti da je i raspored svetišta Stare crkve bio određen planom Donje crkve. U zabatu se nalazila slika Uzašašća, a na južnoj strani zida bio je prikaz Kristova Presvetog Hrama. Ovo sugerira da je oltar postavljen na desnoj strani, umjesto na tradicionalnoj lijevoj strani svetišta. Iako je to pomalo neuobičajeno, barem dvije crkve u regiji imaju slične odlike, a to su Eski Baca i El Nazar. Donja Crkva je imala znatan značaj za redovnike kada su po njoj radili plan Stare Crkve. Nihovo usklađivanje možda ukazuje da je Donja Crkva pretvorena u upotrebu kao kriptu. Stara Crkva je zbog svoje otvorenosti mogla smjestiti mnogo veći broj štovatelja od prijašnje. Njezin uzdužno poprečno svođen plan je uobičajena pojava u Kapadokiji. Zbog svoje jednostavnosti i funkcionalnosti, takav oblik gradnje je zastupljen u ranom i srednjem bizantskom razdoblju ove regije.³⁹

³⁷ Wharton Epstein, Ann (1986.) 4.

³⁸ Wallace, Sue-Anne (1991.) *Byzantine Cappadocia: the planning and function of its ecclesiastical structures*. Doktorski rad. Canberra: The Australian National University
Dostupno na: <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/110011> (22.9.2020.)

³⁹ Wharton Epstein, Ann (1986.) 5.- 7.

Slika 15. Tlocrt Tokali Crkve

(preuzeto s: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-8365.12229>)
(15.9.2020.)

4.1.3. Nova Crkva

Isklesana je kroz istočni dio Stare Crkve čije je svetište uništeno. Sastoji se od velike poprečne lađe s bačvastim svodom. Izrezbareni vijenci dijele lađu na tri horizontalna dijela. Gornji vijenac označava visinu istočne arkade i osnovu sjevernog i južnog zabata. Zabati su ukrašeni velikim križem koji ih dijeli na četiri dijela. Drugi vijenac odgovara izljevu lukova istočne arkade i označava visinu slijepih arkada južnog i zapadnog zida i otvorenu arkadu koja vodi u bočnu kapelu na sjeveru. Na istoku je monumentalna arkada s pet lukova odvojila brod od uzdignutog hodnika koji vodi do tri prostrane apside crkve. U apside svetišta nalazi se oltar koji je stajao na sjeveru i jugu. U protesi i diakonikonu nalazi se samostojeći oltar i jedno prijestolje u jugozapadnom kutu. Bočna kapela je ukrašena slijepim lukovima kao i Nova Crkva. Njihova sličnost se vidi i u upotrebi zeleno-crvene boje u detaljima i ornamentima. To sve upućuje da je bočna kapela isklesana u isto vrijeme kad i Nova Crkva.

Na južnom zidu se nalazi isklesani bazen koji je vjerovatno služio za svetu vodu. Majstor koji je ukrašavao interijer, koristi jednostavne geometrijske uzorke obojene u crveno i zeleno, prekrivajući stupove, vijence, kapitele i lukove. Majstor Nove Crkve i bočne kapele napisao je par riječi s lijeve strane otvora u apsidi svetišta. Taj tekst glasi: "Ova je crkva dovršena u lipnju petnaestog dana. Gospodine zaštitite majstora." Natpis istog oblika i pisma se nalazi i u apsidi bočne kapele, a on glasi: "U ime Gospodnje, ova je crkva bila završena u mjesecu veljači dvadesetog dana". U južnom dijelu Stare Crkve se isto nalazi jedan natpis ali zbog lošeg stanja nije čitljiv. Najbliži primjer crkve s transverzalnim bačvastim svodom nalazi se u Mezopotamiji. Poblje rečeno, radi se o crkvi Mar Yakub u Salahu. Njeno obilježje je bačvasto svodjen brod, zidovi crkve modulirani su slijepim lukovima, a brod se otvara prema zapadnom trijemu kroz veliki luk na ulazu. Na istoku je trostrano svetište s monumentalnim lukom koji označava ulaz u glavnu apsidu. Sve ove značajke ima i Tokali Crkva. Unatoč razlikama u proporcijama i detaljima, crkva poput Mar Yakuba koja potječe iz šestog stoljeća, mogla je funkcionirati kao prototip Nove Crkve. Razlog povezanosti ove dvije crkve do dan danas ostaje nepoznata. Povjesničarima umjetnosti nije jasno zašto su majstori iz Kapadokije tražili uzore u crkvi sjeverne Sirije. Oblik Nove Crkve imao je utjecaj na klesanje crkvi u njegovoj blizini. Tako se najbliža kopija kompleksa Tokali nalazi svega nekoliko stotina metara u smjeru zapada. Zbog svoje velike sličnosti s svojim uzorom, nosi ime Mala Tokali Crkva. Kako se poprečno bačvasti svod broda rijetko pojavljuje izvan Goreme, značaj Nove Crkve se širio uglavnom lokalno tijekom 11. stoljeća.⁴⁰

⁴⁰ Wharton Epstein, Ann (1986.) 8. – 13.

Slika 16. Sjeverni dio Nove Crkve

(preuzeto s: <https://www.cappadociahistory.com/post/buckle-church-tokali>)

(16.9.2020.)

4.2. Freske Stare Crkve

Znanstvenici su uspostavili blizak stilski i programski odnos koji postoji između Stare Crkve i Ayvalı Crkve u Gullu Dere. U obe građevine sačuvan je gotovo identičan prikaz scene Bijeg u Egipat. Ova scena se nalazi u vodoravnom položaju u kojem prevladava plava boja pozadine u gornjem dijelu i zemljano-zelena boja na dnu. Aureole dodiruju gornji dio granice slike, a stopala označavaju donji dio prikaza. Isus sjedi u krilu svoje majke, u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagoslivlja. Bogorodica sjedi u krutom frontalnom položaju na magarcu. Josip mirno prati magarca. Prikaz ljudskog oblika je gotovo pa identičan. Glava je ovalna s očima poviše kojih su lučne obrve iste boje, a nos je ravan. Likovi se minimalno razlikuju samo po frizuri i boji kose. Tonovi tijela istaknuti su bijelom bojom, a zasjenjeni su zelenom bojom. Za razliku od Stare Crkve, Ayvalı Crkva ima dokaz o godini izgradnje. U južnoj apsidi crkve nalazi se natpis koji pokazuje da je crkva posvećena svetom Ivanu.⁴¹

⁴¹ Wharton Epstein, Ann (1986.) 14. – 16.

Drugi Natpis otkriva da je crkva nastala za vrijeme vladavine cara Konstantina. Navjerojatnije je to bio Konstantin VII., što bi datiralo između 913. i 920. Valja napomenuti da ovakve crkve i kapelice nikada nisu bile ukrašene s mozaicima, već su uglavnom bile ukrašene freskama.⁴² Zbog međusobne povezanosti smatra se da i Stara Crkva datira iz početka 10. stoljeća. Zidovi Stare crkve bili su oslikani likovima svetaca. Od zapada prema istoku na sjevernom su zidu ostaci likova tri mučenice i pet mučenika, svi kruto frontalni i izduženi. Zatim slijede prikazi sv. Konstantin i Helena koji drže križ između sebe. Zadnja u tom nizu nalazi se Sv. Katarina fizički veća od ostalih. Iako je postojao još jedan niz svetaca na boku apside svetišta, oni se nisu uspjeli očuvati. Najznačajniji dio ove faze ukrasa preživio je na bačvastom svodu. Na vrhu svoda nalaze se likovi proroka izvedeni u trakastom nizu koji su oslikani od istoka prema zapadu. Ostatak svoda i zabata krase složena pripovijest o Kristovom životu s već spomenutom Bijegu u Egipat. Svaka strana svoda podijeljena je u tri dijela unutar čijeg se scene čitaju slijeva udesno oko crkve. Tri vodoravna sloja odgovaraju tradicionalnoj podjeli Kristova života na Djetinjstvo, Čuda i Muku. Tri scene se javljaju izvan ovog niza, a to su: Preobraženje u zapadnom zabatu, Uzašašće u istočnom zabatu i Kristovo prikazanje u Hramu na južnoj strani istočnog zida.⁴³

Slika 17. Scene iz Kristovog života u Staroj Crkvi

(preuzetos:<https://travellingcam.wordpress.com/2010/06/14/tokali-kilise-church-of-the-buckle/>)
(16.9.2020.)

⁴² Lowden, John (1987.) 194.

⁴³ Wharton Epstein, Ann (1986.) 17.

Slika 18. Prikazi svetaca u Staroj Crkvi

(preuzetos:<https://www.guidigo.com/Web/Cappadocia-Turkey-Tour-Goreme-OpenAirMuseum/6uKe1sd2RhY/Stop/1/Buckle-Tokali-Church>) (16.9.2020.)

Ikonografija i stil kapadokijskog slikarstva povezana je i s onim u Konstantinopolu. Ikonografske značajke poput Raspeća u Staroj Crkvi i srodnih tema kao što je istaknutost Uzašašća, karakteristične su za slike s kraja devetog i početka desetog stoljeća u ostalim dijelovima carstva. Iako se glavna faza fresko ukrašavanja Stare Crkve može pripisati početkom desetog stoljeća, postoje i ostaci iz drugih faza slikarstva koji se ne mogu pripisati određenom razdoblju. Na preostaloj niši vidi se slika koja za razliku od ostalih, ima bijelo tlo. Na stražnjoj strani niše preživjelo je pola lika sa bijelom kosom i kratkom bradom, ruka mu je podignuta u znaku molitve. Najvjerojatnije su ove freske bile rezultat rada redovnika u 9. stoljeću da ukrase crkvu bez pomoći pokrovitelja. Treća faza ukrašavanja događa se u narteksu Stare crkve gdje je prikazan Krist u slavi, okružen apostolima. Od ove faze slikanja preživjela su samo tri lika na sjeveru i jedan na jugu svoda. Sjede u naslonjaču, u jednoj ruci drže knjigu, a s drugom blagoslivljaju. Ovi prikazi su u jako lošem stanju. Još imamo prikaz likova u Pedesetnici koji se stilski razlikuju od likova iz glavne faze ukrašavanja. Karakteriziraju ih svijetle nijanse ružičaste, plave i zelene boje, a ruke su im nešto vijugavije od ostalih likova u Staroj Crkvi.⁴⁴

⁴⁴ Wharton Epstein, Ann (1986.) 18. – 22.

4.3. Freske Nove Crkve

Sredinom 10. stoljeća, čim je nastala, Nova Crkva odmah dobiva jako kvalitetan fresko oslik. Koristili su se skupocjeni materijali, koje prvo možemo primijetiti u aureolama Krista i Bogorodice sačinjenih od zlatnih i srebrnih listića. Drugi primjer upotrebe kvalitetnijeg materijala zamjećuje se u pozadini slika u kojima se koristi ultramarin plava boja. Ta boja je napravljena od poludragog kamena koji se iskopavao u Afganistanu. U ostalim crkvama Kapadokije pa tako i u Staroj Crkvi, koristila se jeftinija varijanta plave boje, a to je pigment azurit. Teme fresko oslika najviše se baziraju na ciklusu iz Kristovog života koji počinje s Navještenjem.⁴⁵Privilegirani položaj ovog ciklusa, u istočnom dijelu crkve, blizu svetišta, daje naznaku da je ovaj ikonografski program dizajnirao pripadnik svećenstva koji je bio vrlo dobro upućen u sadržaj ovih scena. Može se nagađati da je smještaj scena iz Kristovog života bio u tom dijelu i kako bi vjernici mogli imati izravan pogled na njega.⁴⁶

Slika 19. Navještenje (preuzeto s: https://xime.ch/mg_1507/) (23.9.2020.)

⁴⁵ Wharton Epstein, Ann (1986.) 23.

⁴⁶ Jolivet – Levy, C. (2011.). Tokali Kilise revisited: New Considerations on Christ's Ministry Cycle in the New Church. U A. Oger (Ur.) *Uluslarasi Nevsehir Tarih ve Kultur Sempozyumu Bildirileri* (132.). Ankara: Grafiker

Slika 20. Dolazak tri mudraca

(preuzeto s: <https://www.akg-images.com/archive/-2UMDHUPXT9VR.html>)

(23.9.2020.)

Na zapadnoj strani svoda nalazi se velika slika Rođenja nasuprot slike Navještenja. Sjeverni zid krasi kratki ciklus iz života Ivana Krstitelja, Krštenje, Kristova kušnja, prizor Isusa kako poziva apostole i na kraju zida Krist koji sjedi na gozbi u Kani. U trokutastom prostoru iznad lukova nalaze se scene Kristovih čuda. Nastavlja se do središta južnog zida, gdje je završen Uskrsnućem Lazara. Ulaz u Jeruzalem i Posljednja večera zaključne su slike u frizu na južnom zidu. U južnom dijelu arkade svetišta prikazana je scena Preobrazbe. Prizori Isusove muke nalazili su se na južnom dijelu zapadnog zida, ali do danas nisu sačuvani. Pretpostavlja se da prikazi koji nedostaju uključuju slijedeće scene: Judina izdaja, Pilatova presuda, Nošenje križa i scena Krista u Getsemanskom vrtu. U središnjoj apsidi nalazi se scena Raspeća. Zbog izvedbe na zakrivljenoj površini, umjetnik je optički ispravio krakove križa tako da predstavljaju iluziju ravnih produžetaka. Poviše Isusa nalaze se dva anđela, a ostali likovi su tipični za ovu scenu opisani u prijašnjem dijelu teksta. Ispod Raspeća nalazi se izolirana slika svetog Bazilija u punoj veličini. Prizori iz života svetog Bazilija prikazani su u slijepoj arkadi sjevernog dijela zapadnog zida, a skupina od četrdeset sebastijskih mučenika raspodijeljena je uglavnom na sjevernom i južnom zabatu. Likovi biskupa su u okruglim oblicima na stropu hodnika svetišta. U niši između proteze i apside svetišta nalazi se ikona

Djevice Nježnosti. Takav tip ikone inače nosi naziv Eleusa, a prikazuje dojenče Isusa kako dodiruje Bogorodičin obraz. Na njoj su vidljivi ostaci pozlate aureole. Prije čišćenja, slika je bila prekrivena čađom, što daje za naslutiti da su ispod nje često gorile svijeće. Raspored fresaka Nove Crkve može se podijeliti na veće neovisne dijelove kao što su Navještenje, Rođenje, Preobraženje, Raspeće i Uzašašće ili na trakaste pripovijesti. Tako najmonumentalnije slike prikazuju velike liturgijske događaje crkvenog kalendara.⁴⁷

Slika 21. Ikona Bogorodice s Kristom u Novoj Crkvi

(preuzeto:<http://www.italiamedievale.org/portale/la-gestualita-della-tenerezza-note-diconografia-bizantina-dal-x-al-xiv-secolo/?lang=en>) (18.9.2020.)

⁴⁷ Wharton Epstein, Ann (1986.) 24. – 26.

U većim i važnijim likovima tijelo karakterizira ružičasta i oker boja, a crna se koristi za definiranje obrva, nosa, brade. Maslinasto zelena se koristi za zasjenjivanje. U frizu zapadnog, sjevernog i južnog zida, likovi su manji i slabo obrađeni. Za razliku od Stare Crkve, ovdje je kompozicija otvorenija, likovi su manje ograničeni vodoravnim granicama ili prethodnim i sljedećim scenama, a rubove ne dodiruju noge i aureole kao u prijašnjoj crkvi. Građevine se ne predstavljaju kao neki simboli zgrada, već kao strukture koje vidljivo zauzimaju prostor. Umjetnik koristi kontrast u tonovima, tako da jarke boje odjeće figura odskoču pred tamnoplavom pozadinom. Na taj način se dobiva dodatna dubina unutar scenskog prostora. Kvalitetniji je prikaz prirode i životinja, a scene nisu tako guste i nabacane kao u Staroj Crkvi.⁴⁸

Tehnike i stilovi slikarstva u Kapadokiji daju nam naslutiti svoju povezanost s raznim umjetničkim djelima koja potječu iz Konstantinopola. Glavni grad Bizanta je imao velik utjecaj na cijelo carstvo. Može se naslutiti da su majstori iz Kapadokije bili jako dobro informirani o umjetnosti koja potječe iz Konstantinopola ili su pak sami bili porijeklom iz glavnog grada, odakle su promicali viđene ideje iz prijestolnice po cijelom carstvu.⁴⁹

Slika 22. Raspeće u apsidi Nove Crkve

(preuzeto iz: Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) *World Heritage in Cappadocia*. Istanbul: Digital Dunyasi)

⁴⁸ Wharton Epstein, Ann (1986.) 27.

⁴⁹ Lowden, John (1987.) 199.

5. Zaključak

Drevna regija Kapadokija je bila pod vladavinom raznih naroda i osvajača. Najznačajniji tragovi na njenom tlu potječu iz dugotrajnog perioda vladavine Bizanta. Velika udaljenost od carske prijestolnice pogodovala je sve većem naseljavanju svećenika i vjernika daleko od utjecaja ikonoklazma tijekom mračnog perioda bizantske povijesti. Njihovi samostanski kompleksi urezani u kameni okoliš jedinstven su primjer graditeljstva tog vremena. Sve veći razvitak takvih zajednica moguće je pratiti kroz faze gradnje Tokali Crkve koja se sastoji od tri glavna dijela, a to su: Donja Crkva, Stara Crkva i Nova Crkva. Iako je moguće da temelji tog kompleksa potječu čak iz početka devetog stoljeća, kad je obnašala prostor za svakodnevni život, drži se da je za sadašnji izgled zaslužna zadnja faza gradnje koja datira sredinom desetog stoljeća. U susjednim crkvama mnoge freske nisu uspjele odoljeti oštećenjima, bilo to prirodnim putem zbog vlage i krhke površine ili pak oštećenjima od strane ljudske ruke. Valja napomenuti da jedna od najbitnijih odlika Tokali kompleksa je očuvanost fresko oslika iz perioda Nove Crkve. Taj značaj je u prvom planu zbog toga što u periodu srednjobizantske umjetnosti, točnije za vrijeme vladavine makedonske dinastije, nije sačuvan velik broj primjera zidnog slikarstva. Stoga taj podatak pomaže istraživačima i povjesničarima umjetnosti da lakše povežu i datiraju bitne faze bizantske umjetnosti koje nisu sačuvane u velikom broju. Zadnji, ali ne i manje važan segment je povezanost ikonografije i kvalitete radova iz Kapadokije s onim u prijestolnici, Konstantinopolu. Tako se vidi da ikonografske značajke Raspeća u Staroj Crkvi, istaknutost Uzašašća i stil slikarstva u Novoj Crkvi su karakteristični za mnoge slike devetog i desetog stoljeća u prijestolnici. Stoga, može se zaključiti da veličina Bizanta nije bitno utjecala na održavanje homogenosti bizantske umjetnosti unutar različitih regija. Danas prostor Goremea i okolice predstavlja senzacionalnu turističku destinaciju koja je na popisu UNESCO-ove kulturne baštine.

Sažetak

Tema ovog završnog rada je Tokali Crkva u Goreme. U samom početku prikazati će se geografsko povijesni kontekst drevne regije Kapadokija i grada Goreme. Drugo poglavlje daje kronološki tijek bizantske umjetnosti ali i osnovne karakteristike slikarstva. Nastavak rada donosi opis Muzeja na otvorenom koji je ujedno i na UNESCO- ovom popisu za kulturnu baštinu. Glavni dio ovog rada temelji se na kompleksu Tokali Crkve koja je podijeljena na Donju Crkvu, Staru Crkvu i Novu Crkvu. Jedinstvena arhitektura i fresko oslik iz novije faze Tokali Crkve zauzima poziciju najljepše crkve 10. stoljeća u Goreme.

Ključne riječi: Tokali Crkva, Goreme, Kapadokija, Muzej na otvorenom, UNESCO, Donja crkva, Stara Crkva, Nova Crkva, 10. stoljeće.

Summary

The topic of this final work is Tokali Church in Goreme. At the very beginning, the geographical-historical context of the ancient region Cappadocia and city Goreme will be presented. The second chapter gives the chronological course of Byzantine art but also the basic characteristics of paintings. The continuation of the work bring a description of the Open-Air Museum, which is also on the UNESCO list for cultural heritage. The main part of this work is based on the Tokali Church complex which is divided into the Lower Church, the Old Church and the New Church. The unique architecture and fresco painting from new phase of the Tokali Church occupies the position of the most beautiful church of the 10. century in Goreme.

Keywords: Tokali Church, Goreme, Cappadocia, Open-Air Museum, UNESCO, Lower Church, Old Church, New Church, 10. century.

6. Literatura

Coskun, M ; Karakul, O. (2019) *UNESCO World Heritage in Turkey*. Ankara: Grafiker Ltd

Elena Ene D-Vasilescu (2019) Shrines and Schools in Byzantine Cappadocia, *Journal of Early Christian History*, 9:1, 1-29. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/2222582X.2018.1532768> (23.9.2020.)

Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) *World Heritage in Cappadocia*. Istanbul: Digital Dunyasi

Huyghe, Rene (1968) *Larousse encyclopedia of Byzantine and Medieval art*. London: Art and Mankind

Janson, H. W. ; Janson, Anthony F. (2013) *Povijest umjetnosti. Varaždin*: Stanek

Jolivet – Levy, C. (2011.). Tokali Kilise revisited: New Considerations on Christ's Ministry Cycle in the New Church. U A. Oger (Ur.) *Uluslarasi Nevsehir Tarih ve Kultur Sempozyumu Bildirileri* . Ankara: Grafiker

Lowden, John (1987) *Early Christian and Byzantine Art*. New York: Phaidon Press

Mainstone, Roland J. (1988.) *Hagia Sophia*. London: Thames and Hudson

Mondo, Jessica (2011). *Carved Rock Monastery at Goreme, Turkey*. Prijedlog za istraživanje. Dostupno:https://www.academia.edu/41989658/Carved_Rock_Monastery_at_Goreme_Turkey (14.9.2020.)

Nikolajević – Stojković Ivanka (1960) *Vizantisko slikarstvo*. Beograd: Rad

Rodley, Lyn (2001) *Byzantine art and architecture: an introduction*. Cambridge: Cambridge University Press

Wallace, Sue-Anne (1991.) *Byzantine Cappadocia: the planning and function of its ecclesiastical structures*. Doktorski rad. Canberra: The Australian National University
Dostupno na: <https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/110011> (22.9.2020.)

Wharton Epstein, Ann (1986.) *Tokali Kilise Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Washington D.C. : Dumbarton Oaks

INTERNETSKI IZVORI:

Cappadocia ancient district, Turkey (1998.)

Dostupno na: <https://www.britannica.com/place/Cappadocia>

Goreme Open- Air Museum (2019.)

Dostupno na: <https://www.cappadociahistory.com/post/goreme-open-air-museum>

PRILOZI

Slika 1. Karta Središnje Anatolije

(preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Sredi%C5%A1nja_Anatolija) (12.8.2020.)

Slika 2. Domaća pasmina konja u Cappadociji (Snimio Frane Bašić)

Slika 3. Ostaci rimske građevine u Goreme (Snimio Frane Bašić)

Slika 4. Goreme 2019. godine (Snimio Frane Bašić)

Slika 5. Hagia Sophia u Istanbulu (Snimio Frane Bašić)

Slika 6. San Vitale u Ravenni

(preuzeto s: <https://www.expoaus.org/me/ravenna-uso6>) (14.9.2020.)

Slika 7. *Bogorodica s djetetom na prijestolju.* Oko 843.-867. Mozaik. Hagia Sophia.

(preuzeto s: https://hr.wikipedia.org/wiki/Aja_Sofija) (14.9.2020.)

Slika 8. *Triptih iz Harbavillea.* 10. stoljeće. Bjelokost. Louvre, Pariz.

(preuzeto s: <https://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/harbaville-triptych>) (14.9.2020.)

Slika 9. *Anastasis,* 1310. – 1420. godine, freska, Kaharije džamija, Carigrad

(preuzeto s: <https://www.anastasiscenter.org/>) (14.9.2020.)

Slika 10. Primjer zlatnog mozaika upotrebljavanog za pozadinu figura (Snimila Antonela Radun)

Slika 11. Muzej na otvorenom Goreme (Snimila Antonela Radun)

Slika 12. Šestokatnica u Muzeju na otvorenom Goreme (Snimila Antonela Radun)

Slika 13. Prikaz *Posljednje večere* u Karanlik crkvi

(preuzeto s: goreme.org/churches/karanlik/) (14.9.2020.)

Slika 14. Ulaz u Tokali Crkvu

(preuzeto s: <https://www.pinterest.ca/pin/803259283508135265/>) (15.9.2020.)

Slika 15. Tlocrt Tokali Crkve

(preuzeto s: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-8365.12229>) (15.9.2020.)

Slika 16. Sjeverni dio Nove Crkve

(preuzeto s: <https://www.cappadociahistory.com/post/buckle-church-tokali>) (16.9.2020.)

Slika 17. Scene iz Kristovog života u Staroj Crkvi

(preuzeto s: <https://travellingcam.wordpress.com/2010/06/14/tokali-kilise-church-of-the-buckle/>) (16.9.2020.)

Slika 18. Prikazi svetaca u Staroj Crkvi

(preuzetos: <https://www.guidigo.com/Web/Cappadocia-Turkey-Tour-Goreme-OpenAirMuseum/6uKe1sd2RhY/Stop/1/Buckle-Tokali-Church>) (16.9.2020.)

Slika 19. Navještenje (preuzeto s: https://xime.ch/_mg_1507/) (23.9.2020.)

Slika 20. Dolazak tri mudraca

(preuzeto s: <https://www.akg-images.com/archive/-2UMDHUPXT9VR.html>)(23.9.2020.)

Slika 21. Ikona Bogorodice s Kristom u Novoj Crkvi

(preuzeto s : <http://www.italiamedievale.org/portale/la-gestualita-della-tenerezza-note-diconografia-bizantina-dal-x-al-xiv-secolo/?lang=en>) (18.9.2020.)

Slika 22. Raspeće u apsidi Nove Crkve

(preuzeto iz: Ertugrul Gulyaz, Murat (2016.) *World Heritage in Cappadocia*. Istanbul: Digital Dunyasi)

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja FRANE BAŠIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce POVIJEST UMJETNOSTI I FILOZOFIJE izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 1.10.2020.

Potpis

Frane Bašić

Izjava o pohrani završnog/diplomskog rada (podertajte odgovarajuće) u Digitalni
repositorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: FRANE RAJIĆ

Naslov rada: TOKALI CRKVA U GOREME

Znanstveno područje: HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Znanstveno polje: POVIJEST UMJETNOSTI

Vrsta rada: ZAVRŠNI RAD

Mentor/ica rada:

doc. dr. sc. Vedran Šambarec

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva:

dr. sc. Zeljko Bekarić, prof. i Kristina Balic, pred.

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

- a) rad u otvorenom pristupu
 - b) rad dostupan studentima i djelatnicima FFST
 - c) široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).
- (zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnog) ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: SPLIT, 1.10.2020.

Potpis studenta/studentice: Frane Rajić